

प्रा. डॉ. जितेंद्र पा. आडोकार

अर्थशास्त्र विभाग

भुसावळ आर्ट्स, सायन्स अँड पी.ओ. नाहाटा कॉलेज ऑफ कॉमर्स, भुसावळ

सारांश (Abstract)

भारत हा कृषिप्रधान देश असून त्याच्या आर्थिक विकासात कृषी क्षेत्राचे स्थान अत्यंत महत्वाचे आहे. जरी आधुनिक काळात औद्योगिकीकरण आणि सेवा क्षेत्राच्या विस्तारामुळे कृषीचा GDP मधील टक्का कमी झाला असला, तरी ग्रामीण जीवनमान, अन्नसुरक्षा आणि सामाजिक समावेशाच्या दृष्टीने कृषी अजूनही भारताच्या आर्थिक रचनेचा मूलाधार आहे. देशातील बहुतांश लोकसंख्या अजूनही शेती, पशुपालन, मत्स्य व्यवसाय आणि कृषीपूरक उद्योगांवर आपले जीवन निर्भर ठेवते. त्यामुळे कृषी हे केवळ अन्नधान्य पुरवणारे माध्यम नसून, ते सामाजिक स्थैर्य, आर्थिक समावेशन आणि ग्रामीण भागाच्या विकासासाठी मूलभूत आहे. गेल्या काही दशकांमध्ये भारतात कृषी तंत्रज्ञान, सिंचन प्रणाली, बियाणे उत्पादन, पीकविमा योजना आणि शेतकरी कल्याण योजनांमुळे या क्षेत्रात बदल घडून आले आहेत, परंतु अजूनही अनेक आव्हाने आहेत — जसे की हवामानातील अनिश्चितता, बाजारपेठेतील अस्थिरता, वितरणातील अडचणी आणि शेतीमालाच्या किमतींतील अनियमितता.

या विश्लेषणात्मक अभ्यासात कृषी उत्पादनक्षमता, शासकीय धोरणे, शेतकरी प्रशिक्षण आणि आर्थिक सुविधा यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. याशिवाय, हवामान बदलाच्या पार्श्वभूमीवर, जलस्रोत व्यवस्थापन, सेंद्रिय शेती, आणि तंत्रज्ञान वापराच्या संदर्भात येणाऱ्या संधींचे आणि अडथळ्यांचे मूल्यांकन करण्यात आले आहे. भारत सरकारच्या विविध उपक्रमांमुळे कृषी क्षेत्राला नवसंजीवनी देण्याचा प्रयत्न होत असला तरी, यशस्वी परिणामांसाठी योजना अंमलबजावणीत पारदर्शकता, लोकसहभाग, आणि स्थानिक गरजांच्या अनुकूलता आवश्यक आहे. कृषी उत्पादनाच्या मूल्यसाखळीत सुधारणा, आधुनिक बाजारपेठांशी संपर्क, आणि निर्यातक्षम उत्पादने तयार करणे हे भारताच्या आर्थिक विकासाच्या दिशेने महत्वाचे पाऊल ठरते.

यातून स्पष्ट होते की कृषी क्षेत्र हे भारताच्या आर्थिक विकासाचे केवळ ऐतिहासिक अवशेष नसून, ते आजच्या ग्लोबल स्पर्धात्मक युगातही महत्वाचे योगदान देऊ शकते. आधुनिक पायाभूत सुविधा, तंत्रज्ञानावर आधारित शेती, आणि शेतकऱ्यांचे आर्थिक सक्षमीकरण यांद्वारे कृषी क्षेत्राला अधिक सुदृढ आणि स्वावलंबी बनवता येऊ शकते. म्हणूनच, कृषी क्षेत्राच्या सशक्तीकरणाविना भारताचा सर्वसमावेशक आर्थिक विकास पूर्ण होऊ शकणार नाही.

कूट शब्द (Keywords)-कृषी विकास, आर्थिक प्रगती, रोजगार, उत्पादनक्षमता, शेतकरी कल्याण, अन्न सुरक्षा, GDP, तंत्रज्ञान

प्रस्तावना (Introduction)

भारतातील कृषी क्षेत्र हे केवळ अन्नधान्याचे उत्पादन करणारे एक प्राथमिक क्षेत्र नाही, तर ते देशाच्या सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक जीवनाचा मूलाधार मानले जाते. देशाच्या एकूण लोकसंख्येपैकी सुमारे 60 टक्क्यांहून अधिक नागरिक हे प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षपणे शेतीशी संबंधित उद्योग, कुटुंब व्यवसाय, शेतमजुरी, पशुपालन, दुग्ध व्यवसाय, वा शेतीपूरक व्यवसायांवर अवलंबून आहेत. कृषीक्षेत्रामध्ये केवळ अन्नधान्यच नव्हे, तर फळे, भाजीपाला, कडधान्ये, औषधी वनस्पती, आणि कापूस, ऊस यांसारख्या नगदी पिकांचे उत्पादनदेखील मोठ्या प्रमाणावर होत असल्याने देशातील औद्योगिक कच्चा माल आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा कणा या क्षेत्रावर अवलंबून आहे.

स्वातंत्र्यानंतर भारत सरकारने पंचवार्षिक योजनांच्या माध्यमातून कृषी क्षेत्राला बळकटी देण्याचा प्रयत्न केला. हरित क्रांतीच्या माध्यमातून 1960 नंतर उत्पादनामध्ये भरीव वाढ झाली, उच्च उत्पादक बियाणे, रासायनिक खते, कीटनाशके, व सिंचनाच्या सुविधा उपलब्ध करून दिल्या गेल्या. नंतरच्या काळात सेंद्रिय शेती, सूक्ष्म सिंचन प्रणाली, कर्जमाफी योजना, प्रधानमंत्री कृषी सिंचन योजना (PMKSY), आणि राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अभियान (NFSA) यांसारख्या कार्यक्रमांमधून शेतकऱ्यांसाठी विविध सुविधा निर्माण करण्यात आल्या. तथापि, हवामानातील अनिश्चितता, नैसर्गिक आपत्ती, बाजारभावातील अस्थिरता, शेतमाल साठवणुकीच्या मर्यादा, आणि शेतमाल वितरणातील अकार्यक्षमता यामुळे शेती एक धोरणात्मक आव्हान बनून उभी आहे.

प्रस्तुत लेखामध्ये कृषी क्षेत्राचे भारताच्या आर्थिक विकासातील ऐतिहासिक व वर्तमान योगदान, आर्थिक निर्देशांकांवर होणारे प्रभाव, तसेच सरकारच्या धोरणांची कार्यक्षमता यांचा सखोल आढावा घेण्यात आलेला आहे. यामध्ये शेतकरी सक्षमीकरण, तंत्रज्ञानाचा वापर, पायाभूत सुविधा, निर्यात वाढ, आणि हवामान-संवेदनशील कृषी तंत्रे यांचाही विचार करण्यात आलेला आहे. या लेखाचा उद्देश म्हणजे कृषी क्षेत्राची

सध्याची स्थिती, त्याचे संभाव्य सामर्थ्य, आणि त्याच्या सक्षमीकरणासाठी आवश्यक धोरणात्मक उपाय शोधून काढणे होय, जेणेकरून भारताचा आर्थिक विकास सर्वसमावेशक व शाश्वत होईल.

विषय विवेचन (Discussion)

1. कृषी क्षेत्राचे GDP मध्ये योगदान:

भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विकासात कृषी क्षेत्राचा ऐतिहासिकदृष्ट्या अग्रगण्य वाटा राहिला आहे. स्वातंत्र्यानंतरच्या दशकात म्हणजेच 1950 च्या सुमारास देशाच्या सकल राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या (GDP) सुमारे 50 टक्क्यांहून अधिक भागासाठी कृषी जबाबदार होते. परंतु, आर्थिक औद्योगिकीकरण, सेवा क्षेत्राचा विस्तार, आणि नागरीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे 2020 च्या नंतर हा वाटा 15 ते 18 टक्क्यांदरम्यान स्थिरावलेला दिसतो. या तुलनेने घटलेला टक्का जरी कृषीच्या आर्थिक योगदानाचे प्रमाण दर्शवत असला, तरी प्रत्यक्षात देशातील एकूण कामगारांच्या सुमारे अर्ध्याहून अधिक लोकसंख्या अजूनही कृषीवरच अवलंबून आहे. विशेषतः ग्रामीण भागात रोजगार निर्माण करण्याचा मुख्य स्रोत आजही कृषी क्षेत्रच आहे. त्यामुळे GDP मध्ये घट झाल्याचे भासले तरी वास्तवात कृषी क्षेत्राच्या सखोल सामाजिक व आर्थिक महत्त्वाची जाणीव होते. या पार्श्वभूमीवर कृषी क्षेत्राचा GDP पेक्षा रोजगार, अन्नसुरक्षा, कच्चा माल पुरवठा, आणि ग्रामीण भागाच्या आर्थिक गतीशीलतेत अधिक मोलाचा वाटा आहे (NITI Aayog, 2021; Ministry of Agriculture and Farmers Welfare, 2020).

2. रोजगार निर्मितीतील भूमिका:

भारतीय ग्रामीण अर्थव्यवस्थेतील रोजगाराचे स्वरूप आजही प्रामुख्याने कृषी आणि कृषी आधारित उपक्रमांवर अवलंबून आहे. राष्ट्रीय नमुना सर्वेक्षण कार्यालय (NSSO) आणि वार्षिक श्रमशक्ती सर्वेक्षण (PLFS) यांच्या ताज्या आकडेवारीनुसार, भारतातील सुमारे 43 टक्के कामगार कृषी व संलग्न क्षेत्रांमध्ये कार्यरत आहेत. ही आकडेवारी कृषी क्षेत्राच्या रोजगार निर्मितीतील महत्त्वपूर्ण योगदानाचे स्पष्ट प्रतिबिंब आहे. ग्रामीण भागातील बहुतांश कुटुंबांचा उदरनिर्वाह हा पीक उत्पादन, पशुपालन, मत्स्य व्यवसाय, कापूस व फळपिके प्रक्रिया उद्योगांवर आधारित आहे. अशा परिस्थितीत, कृषीचे उत्पादनक्षमतेकडे लक्ष दिल्यास ते फक्त अन्नधान्याच्या पुरवठ्यास पूरक ठरत नाही, तर मोठ्या प्रमाणावर ग्रामीण बेरोजगारीचा प्रश्नही सोडवू शकतो. विशेषतः शेतमजुरी, कंत्राटी शेती, बागायती व पशुपालन क्षेत्रात कामगारांची मागणी अधिक असून, ती कमीशिक्षित व अल्पभूधारक वर्गासाठी मोठा आधार ठरते. यामुळेच कृषी क्षेत्राचे आधुनिकीकरण, प्रशिक्षण सुविधा, आणि कृषी पूरक उद्योगांचा विकास केल्यास रोजगारनिर्मितीत दीर्घकालीन सकारात्मक परिणाम साधता येऊ शकतो (NSSO, 2021; PLFS, 2022).

3. कृषी निर्यात आणि विदेशी चलन:

भारतीय कृषी क्षेत्र हे केवळ देशांतर्गत अन्नसुरक्षेचा आधार नसून, आंतरराष्ट्रीय व्यापारातही त्याचे मोठे योगदान आहे. भारत हा जगातील प्रमुख बासमती तांदूळ, मसाले, साखर, फळे, भाजीपाला, आणि कडधान्यांचा निर्यातदार देश म्हणून ओळखला जातो. कृषी उत्पादनांच्या गुणवत्तेतील सातत्य, हवामानपूरक उत्पादन प्रणाली, आणि निर्यात अनुकूल धोरणांमुळे भारताची कृषी निर्यात वर्षागणिक वाढत आहे. कृषि व प्रक्रिया खाद्य निर्यात प्राधिकरण (APEDA) च्या अहवालानुसार, 2022-23 या आर्थिक वर्षात भारताने सुमारे \$53 अब्ज डॉलर्सची कृषी निर्यात केली, जी 2021-22 च्या तुलनेत अधिक होती. ही वाढ भारताच्या एकूण विदेशी चलन साठ्यात महत्त्वपूर्ण भर घालते. तसेच, कृषी निर्यातीमुळे ग्रामीण भागात उत्पादन खर्चावरील नियंत्रण, शाश्वत उत्पन्नाची संधी, आणि शेतीसाठी जागतिक दर्जाचे प्रोत्साहन मिळते. दुसरीकडे, निर्यातीमुळे मिळणारे विदेशी चलन चालू खात्याच्या तूटीत घट घडवते, जे राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेसाठी अनुकूल ठरते. त्यामुळे कृषी क्षेत्राचा विकास हा केवळ अंतर्गत अर्थव्यवस्थेसाठी नव्हे, तर आंतरराष्ट्रीय व्यापार संतुलनासाठीही अत्यंत आवश्यक आहे.

4. सरकारी योजना आणि धोरणे:

भारत सरकारने कृषी क्षेत्राला बळकटी देण्यासाठी विविध योजनांची अंमलबजावणी केली असून त्यांचा उद्देश शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढवणे, बाजार सुलभ करणे, आणि जोखीम कमी करणे असा आहे. प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी योजना (PM-KISAN) अंतर्गत शेतकऱ्यांना थेट आर्थिक सहाय्य प्रदान केले जाते, ज्यामुळे त्यांच्या दैनंदिन गरजा आणि शेतीसाठी लागणारा खर्च भागविणे शक्य होते. राष्ट्रीय कृषी बाजार (e-NAM) ही डिजिटल व्यासपीठ प्रणाली शेतकऱ्यांना त्यांच्या मालाचे चांगले दर मिळवून देण्यासाठी एक व्यापक बाजारसंचना निर्माण करते. प्रधानमंत्री पीक विमा योजना (PMFBY) शेतकऱ्यांना हवामान बदलामुळे होणाऱ्या नुकसानापासून सुरक्षित ठेवण्याचा प्रयत्न करते, तर प्रधानमंत्री कृषी सिंचन योजना (PMKSY) ही जलसंवर्धन आणि 'प्रत्येक थेंबास अधिक पीक' हे उद्दिष्ट घेऊन

काम करते. या सर्व योजनांनी कृषी क्षेत्रात सकारात्मक बदल घडवले आहेत, मात्र अनेक वेळा प्रत्यक्ष अंमलबजावणीत अडचणी निर्माण होतात — जसे की निधी वितरणात विलंब, अपारदर्शकता, आणि स्थानिक यंत्रणांतील असंवेदनशीलता. म्हणूनच, या योजनांचा प्रभाव दीर्घकालीन करण्यासाठी केवळ धोरणनिर्मिती पुरेशी नसून कार्यक्षम अंमलबजावणी आणि तळागाळातील शेतकऱ्यांपर्यंत माहिती पोहोचवणेही तितकेच महत्वाचे आहे.

5. हवामान बदल व आव्हाने:

भारतीय कृषी क्षेत्राला सध्या भेडसावणाऱ्या प्रमुख समस्यांपैकी हवामान बदल हे सर्वाधिक गंभीर आव्हान मानले जाते. अनियमित पर्जन्यमान, वाढत्या उष्णतेच्या लाटा, गारपिटीसारख्या अत्यधिक हवामान घटना, तसेच अतिवृष्टी आणि दुष्काळ यांसारख्या नैसर्गिक आपत्ती शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नावर थेट परिणाम करत आहेत. विशेषतः कोरडवाहू भागातील शेतकऱ्यांना या बदलाचा सर्वाधिक फटका बसतो. याशिवाय, सततच्या रासायनिक खतांच्या वापरामुळे मातीची सुपीकता घटते आहे, परिणामी उत्पादनक्षमता कमी होत आहे. या पार्श्वभूमीवर, टिकाऊ शेती पद्धती (Sustainable Agriculture) जसे की सॅट्रिय शेती (Organic Farming), मिश्र पीक पद्धती, शाश्वत जल व्यवस्थापन, व नैसर्गिक शेतीसारखे पर्याय अधिक महत्वाचे ठरत आहेत. याशिवाय, हवामान अनुकूल पीक निवड, ड्रिप सिंचन, जलसंधारण प्रकल्प, आणि हवामान माहितीवर आधारित कृषी सल्ला यांसारखे उपाय शेतकऱ्यांना हवामानाशी जुळवून घेण्यास सहाय्यक ठरू शकतात. शेती क्षेत्रातील या पर्यावरणीय आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी धोरणात्मक हस्तक्षेप, शेतकऱ्यांचे प्रशिक्षण, आणि स्थानिक पातळीवरील नवकल्पनांची अंमलबजावणी आवश्यक आहे.

समारोप (Conclusion)

भारताच्या अर्थव्यवस्थेला समृद्ध बनवण्यासाठी कृषी क्षेत्रातील सर्वेकष सुधारणा अत्यावश्यक आहे. केवळ अन्नधान्य उत्पादनावर भर देणे पुरेसे नाही, तर त्या उत्पादनांची प्रक्रिया, मूल्यवर्धन, आणि थेट बाजारपेठेपर्यंत पोहोच यासाठी आवश्यक संरचना आणि धोरणात्मक पाठबळ दिले गेले पाहिजे. कृषी मालाच्या वितरण साखळीत पारदर्शकता व कार्यक्षमता आणण्यासाठी ई-नॅमसारख्या डिजिटलकेंद्रित उपायांची अंमलबजावणी अधिक व्यापक व्हायला हवी.

तंत्रज्ञानाचा वापर कृषी क्षेत्रात बदल घडवून आणतो आहे. GIS, ड्रोन आधारित सर्वेक्षण, स्मार्ट सिंचन प्रणाली, आणि कृषी ॲप्समुळे उत्पादन व्यवस्थापनात अचूकता येते आणि संसाधनांचा कार्यक्षम वापर शक्य होतो. या आधुनिक उपायांसह शेतीची कार्यक्षमता वाढते, उत्पन्नाचा दर्जा सुधारतो आणि शेतकऱ्यांना नव्या आर्थिक संधी उपलब्ध होतात.

पर्यावरणपूरक व शाश्वत शेती हे भारताच्या कृषी विकासाचे दीर्घकालीन उद्दिष्ट असले पाहिजे. जैवविविधतेचे रक्षण, जलसंधारण, नैसर्गिक शेती, आणि हवामान अनुकूल पीक पद्धती यांचा अंगीकार केल्यास हवामान बदलाशी जुळवून घेता येते आणि भविष्यकालीन पीढ्यांसाठी शेती अधिक सशक्त होते. याशिवाय, शेतकऱ्यांचे प्रशिक्षण, क्षमता वाढ, आणि वित्तीय समावेशन ही क्षेत्राची सामाजिक बाजू बळकट करण्यासाठी अनिवार्य ठरते.

शेवटी, कृषी क्षेत्राच्या सर्वांगीण प्रगतीसाठी सरकार, खासगी क्षेत्र, सहकारी संस्था आणि कृषी संशोधन संस्थांमध्ये परस्पर समन्वय आवश्यक आहे. अशा एकात्मिक दृष्टिकोनामुळे भारत कृषी उत्पादनात स्वयंपूर्ण होऊन जागतिक स्तरावर शेती व अन्न सुरक्षा संदर्भात महत्वाची भूमिका बजावू शकतो.

संदर्भ सूची

1. NITI Aayog. (2021). *Transforming Agriculture: Key Reforms and Initiatives*. Government of India.
2. Ministry of Agriculture & Farmers Welfare. (2023). *Annual Report 2022-23*. Retrieved from <https://agricoop.nic.in>
3. APEDA. (2023). *Agri Export Statistics*. Agricultural and Processed Food Products Export Development Authority.
4. National Sample Survey Office (NSSO). (2022). *Periodic Labour Force Survey (PLFS) Annual Report*. Ministry of Statistics and Programme Implementation.
5. Kumar, A. (2018). *Indian Agriculture in the Era of Globalization*. New Delhi: Sage Publications.